

לרב אברהם שטינברג שליט"א
ליום שמחתו
בתודה והוקרה על העול שנטל על עצמו
בניהול האנציקלופדיה התלמודית
ובתפילה שיזכה להגדיל תורה ולהאדירה

המנהג לכפול בהלל

הרב סער מיזל*

ראשי פרקים

- א. פתיחה
- ב. דיוק בלשון האנציקלופדיה התלמודית
- ג. הבנת ה'אגרות משה' (כפשטות לשון הרמב"ם) שהמנהג לפשוט הוא בדווקא
- ד. הבנה אחרת במשנה – מותר לכפול אפילו במקום שלא נהגו כן
- ה. ההבנה העמוקה בלשון האנציקלופדיה

א. פתיחה

עמל רב מושקע בכתיבת האנציקלופדיה התלמודית. כל מי שנתנסה בכתיבתה יודע עד כמה מצודת הטעות פרוסה; בין באיסוף החומר ועריכתו הראשונית, ובין בהמשך, כאשר מגיעות לידי הביקורות השונות של חברי המכון, שאינן משאירות אפילו מילה אחת מקורית על מקומה. פעמים רבות, הלומד בספר המוגמר אינו מודע לגודל העמל שהושקע בכדי להביא לפניו דבר מתוקן. אולם, יש שהלומד מוצא ידיעות ממקורות נדחים, ואז הוא ודאי מתפעל מהצלחתנו למוצאם, ויש שהוא קורא הערות קצרות המכילות בתוכן פלפול נרחב בעומק הענין הנידון, ואז הוא יכול להתרשם מעומק העיון ומדרך תמצותו. אך מהבאת המקורות הגלויים והידועים, קשה לראות כמה עמל וידיעה הושקעו בהם; כמה פעמים הם שונו מאז תחילת הליך הכתיבה; וכמה הערות שונות, שהעירו מבקרי הערך, שינו את דרך הכתיבה. לפעמים מתנהלים ויכוחים חריפים בהבנת פשט המקורות, שכל משמעותם לענין התוצר הסופי של האנציקלופדיה הוא – אם לכתוב מילה זו או אחרת; אם לכתוב את הפסיק במקום זה או במקום אחר; ואם צריך להיות פסיק או נקודה. מטבע עבודתנו, שנועה לכתוב את הדברים בסגנון קריא ובהיר, "למען ירוץ קורא בו" (חבקוק ב ב) – הלומד אינו מודע לקשיים שיש ב'טיפול' בכתוב בחז"ל ובמפרשיהם, ובתמצותו. וכשהוא מקבל לידי את התוצאה הסופית הפשוטה והבהירה, הוא תמה מה מלאכה יש כאן, הרי הדברים פשוטים הם. רק מי שנתנסה בכתיבה כזו, וקבל בקורת אחת או שתים, וראה עד כמה כל מילה מחושבת ומדוקדקת, יכול להתרשם כראוי ממפעל ענקים זה, וגם אז פעמים רבות הנסתר רב על הגלוי. כל לומד יודע, שפעמים רבות הוא מתקשה בהבנת דברי חז"ל, ורק אחר עמל ויגיעה הוא מבינם, אלא שאז קשה לו לשחזר מעיקרא מאי קסבר, מה היתה הנקודה שהפריע לו להבין את הדברים, ומה חידוש נתחדש לו שעתה הוא מבינם. ואם בלימוד של היחיד הוא כך, כל שכן בעבודה רבת משתתפים, שכל אחד יש לו את דעתו, והוא נלחם על קיומה, עד שמגיעים לעמק השוה. וכשמגיעים לדעה מוסכמת, והדברים מתחווים ומתבררים ונכתבים בלשון בהירה, אין הלומד יכול להבין מה סברו ודנו והתווכחו העוסקים במלאכה קודם הכתיבה, באשר הוא רואה לנגד עיניו רק את התוצאה הסופית.

ברצוני להראות כאן דוגמא אחת, שכמותה רבות מספור, המבהירה לכל את המורכבות של כתיבה באנציקלופדיה התלמודית; כיצד מאחורי ציטוט "יתמים" מסתתר דיון נרחב, שאינו מגיע כלל לידיעת הלומד.

ב. דיוק בלשון האנציקלופדיה התלמודית

בערך 'הללי' (אנציקלופדיה תלמודית, כרך ט, עמ' תיג-תיד) כתוב:

מקום שנהגו לכפול, יכפול, לפשוט יפשוט³²⁹, שיש שנהגו לכפול כל פסוק ופסוק מהלל, מפני שיש פרשה שכולה כפולה, כמו הודו לה' תחילה וסוף, ויאמר נא שלש פעמים, וכן קראתי יה ענני במרחביה, וכן שאר הפסוקים שבאותה פרשה כפולים, עד אודך שאינו כפול³³⁰.

* מעורכי האנציקלופדיה-תלמודית.

329. משנה סוכה לח א; רמב"ם חנוכה פ"ג הי"א.

330. רש"י שם.

לכאורה צוטטו כאן המשנה ורש"י כלשונם; בעזרת המחשב נעשו כאן שתי פעולות של העתק-הדבק, שאפשר לעשותן אפילו מתוך היסח הדעת, ותו לא. אין כאן מקורות מפולפלים, וגם לא הערות מתוחכמות, אלא רק המקורות, כפי שהם.

אף על פי כן, כמדומה שענין גדול וחשוב מסתתר מאחורי הכתוב כאן.

נבדוק את מקורות ציון 329. במשנה (סוכה לח א) אכן כתוב בדיוק כמו שהובא באנציקלופדיה – "מקום שנהגו לכפול – יכפול, לפשוט – יפשוט", אבל ברמב"ם (הל' חנוכה ג יא) הלשון שונה מעט:

יש מקומות שנהגו לכפול מאודך כי עניתיני עד סוף ההלל כופלין כל דבר ודבר שני פעמים, ומקום שנהגו לכפול יכפול ומקום שנהגו שלא לכפול אין כופלין.

שני שינויים קלים שינה הרמב"ם מלשון המשנה: הוא כפל את הלשון "מקום שנהגו", וגם נמנע משימוש בלשון המשנה "לפשוט", ובמקומה כתב "שלא לכפול".

ידוע, שהאנציקלופדיה נזהרת מאד להביא את המקורות כלשונם, בכל מקום שהדבר אפשרי; לשון חז"ל והראשונים תורה היא, וחלילה לנו לשנותה סתם. רק במקום שמתוך הוצאת הדברים ממקומם הטבעי נוצר צורך לשינוי הלשון כדי שהענין יובן, שם אנו מוסיפים בזהירות רבה אי אילו מילות קישור, או מתרגמים את הלשון הארמית, וגם זה בדחילו ורחימו ובדק אחר בדק. אבל כאשר יש כמה מקורות הכותבים את אותו הענין, כל אחד בלשונו הוא, אין אנו מביאים אלא את לשונו של אחד מהם; ולעתים יוצרים מכמה לשונות של מקורות שונים משפט חדש, הנוטל חלק מלשון מקור זה וחלק מתבירו, והוא, כפי הנראה לנו, מביע בדיוק את האמור במקורות הללו, בלשון בהירה יותר ללומדים בני דורנו. אין ספק שכותב הערך 'הלל', בהביאו שני מקורות כאן, שקל בדעתו לשון מי מהם להביא. מצד אחד לשון המשנה קודמת, והיא הבסיס לרמב"ם; ומאידך לשון הרמב"ם בהירה יותר, ומן הסתם זוהי הסיבה שהרמב"ם בעצמו לא העתיק את המשנה כלשונה, כדי להסביר מעט את הענין, ובודאי לשונו קלה יותר ללומדים בימינו. אם כן, מדוע דווקא לשון המשנה היא זו שצוטטה, ולא לשון הרמב"ם?

ג. הבנת ה'אגרות משה' (כפשטות לשון הרמב"ם) שהמנהג לפשוט הוא בדווקא

נעיין שנית בכתוב במשנה. לכאורה כתוב במשנה שיש שני מנהגים שונים, מנהג אחד הוא לכפול, ומנהג שני הוא להיפך, דוקא לפשוט. במקום שנהגו לכפול, הנמצא שם לא ישנה ממנהג המקום וכפול כמו שאר המתפללים שם; ובמקום שנהגו לפשוט, שאינם כופלים, הנמצא שם אין לו לשונות ממנהגם, ולא יכפול. כך אכן נקט הגאון ר' משה פיינשטיין זצ"ל (אגרות משה חאו"ח ח"ב סי' כב), בשאלה העוסקת בחזנים הכופלים תיבות בחזרת התפילה:

קצת משמע מסוכה דף ל"ח דבפסוקי הלל מאודך ולמטה תנן מקום שנהגו לכפול יכפול לפשוט יפשוט, דבמקום שנהגו לפשוט יש קפידא שלא יכפול, וא"כ כ"ש שיש קפידא בברכות שלא לכפול.

כלומר במשנה משמע שבמקום שמנהגם לפשוט, אין לכפול את הלשון; ולכן אף בתפילה, שמנהג ישראל מעולם לאומרה פשוטה, ואין כופלים את תיבותיה, יש קפידא לא לכפול את המילים. וקצת צריך ביאור לשונו "קצת משמע", מדוע רק קצת?

והנה לשון הרמב"ם ודאי מורה כדברי האגרות משה, שכן כתב: "מקום שנהגו שלא לכפול אין כופלין"; כלומר שיש מנהג המקפיד שלא לכפול, ובמקום שנהגו בו יש להקפיד לשמור על המנהג.

הבנה זו של המשנה, מעוררת קושי נוסף בלשון האנציקלופדיה. אנו נזהרים להביא כל דבר במקומו; גם כאשר המקורות עוסקים בכמה דברים יחד, אנו מחלקים כל מקור לנושאים שונים הכלולים בדבריו, ומביאים כל דבר במקומו הראוי, ולפעמים כופלים חלק מן המקור בכמה מקומות, כדי שיובן כראוי בכל מקום שמובא אחד מחלקיו. והנה אם נעיין בערך 'הלל' שהבאנו לעיל, נמצא שציון 330 מבאר באר היטב את המנהג לכפול את הפסוקים, כפי שביארו רש"י על אתר. אם כן, האמור שם הוא המשך ישיר לתחילתו של ציון 329, "מקום שנהגו לכפול יכפול", אבל הוא אינו מתקשר לסוף המשפט, "לפשוט יפשוט", שכן שם מדובר במנהג אחר, שנהגו לפשוט ולא לכפול. אם כן, ראוי היה יותר לכתוב: 'מקום שנהגו לכפול, יכפול'³²⁹, שיש שנהגו לכפול כל פסוק ופסוק מהלל, מפני שיש פרשה שכולה כפולה, כמו הודו לה' תחילה וסוף, ויאמר נא שלש פעמים, וכן קראתי יה ענני במרחביה, וכן שאר הפסוקים שבאותה פרשה כפולים, עד אודך שאינו כפול³³⁰. מקום שנהגו לפשוט, יפשוט'. מדוע המנהג לפשוט נכנס בין המנהג לכפול לבין ההסבר לאותו מנהג?

ד. הבנה אחרת במשנה – מותר לכפול אפילו במקום שלא נהגו כן

אכן, ניתן לפרש את המשנה באופן אחר: לא שני מנהגים 'קובעים' הם, אלא אחד; מקום שמנהגם לכפול, חייב לכפול כמנהג, ומקום שלא נהגו לכפול, וממילא הם פושטים, אינו חייב לכפול, אלא רשאי הוא לפשוט. אבל בשום מקום אין קפידא שלא לכפול, והנוהגים לפשוט לא משום קפידא הם עושים כן, אלא מפני שאין להם מנהג לכפול, ממילא הם אינם כופלים¹.

אע"פ שמשמע מהרמב"ם שלא הבין כן (דאם מנהג אחד הוא, היה ראוי שיכתוב: 'מקום שלא נהגו לכפול, אין כופלין') וכן מפורש באגרות משה שהבין דאלו שני מנהגים 'קובעים'; בכל אופן הרבה יש לצדד כפירושו, שכן בסוגיית הגמ' בסוכה (שם) מבואר:

אמר רבא: הלכתא גיברתא איכא למשמע ממנהגא דהלילא (רש"י: ממה שאנו רואים שנוהגין עכשיו בימינו בבתי כנסיות... ממנהג של עכשיו אנו למדים מהו עיקר קריאת הלל כשתיקנוהו תחילה, לפי שהכל חייבין בקריאתו ואין הכל בקיאיין בו... ועכשיו שכל בני כנסיותינו בקיאיין וקורין אותו כולו, ואעפ"כ עונין שתי פעמים הללויה והודו לה' ואנא מכאן אנו יכולים ללמוד מה תקנו הראשונים לענות למי שאין בקיאיין ולבקיאיין) וכו'. הוא [החזן, המקרא את ההלל] אומר: אנא ה' הצליחה נא, והן [הקהל] אומרים: אנא ה' הצליחה נא – מכאן שאם בא לכפול כופל (רש"י: סימן זה החזיקו לדעת שהרוצה לכפול את ההלל כופל, כמו שזה נכפל שהרי שומע כעונה כדלקמן ואלו שומעין ועונין הרי זו כפילה).

על איזה מקום דיבר רבא? אם במקום שנהגו לכפול, הרי אין צריך סימנים לדבר, שכך הוא מנהגם. ואם במקום שנהגו שלא לכפול, הרי מבואר במשנה (לפירוש האגרות משה) שאין לכפול, ובדאי לא יעשו סימן לנהוג נגד הדין. צריכים אנו להעמיד את דברי רבא במקום שלא נהגו אחד מן המנהגים. אבל הדבר דחוק, הרי רבא בא ללמוד ממנהג ההלל, כלומר יש מנהג קבוע ומקובל לקריאתו, ודווקא דבר זה שאינם כופלים אינו חשוב מנהג? ולמה לא ייחשב למנהג? ובאמת הדבר מפורש בערוך לנר (סוכה לט א ד"ה ברש"י ד"ה כופל):

ודאי "אנא" היו כופלים בכל מקום, אפילו במקום שלא נהגו לכפול, כיון דהיו מחזירים אחר הקורא וכבר יצאו בקריאתו דשומע כעונה וא"כ הוי זה כפילה, דהא מה"ט ילפינן לעיל מהכא דאם רצה לכפול כופל כמו שפי' רש"י, ומנהג זה נהגו גם במקום שלא נהגו לכפול כנראה מהרמב"ם (פ"ג מחנוכה ה"א וה"ד) ע"ש.

הנה הערוך לנר אכן הקפיד בלשונו, לדון "במקום שלא נהגו לכפול" (ולא: 'במקום שנהגו לא לכפול'), אבל מבואר מדבריו שבכל מקום כך הוא המנהג, כלומר אין לנו מקום שמנהגו לא לכפול בדווקא, אלא יש לנו רק מקומות שלא נהגו לכפול, ויש מקומות שכן נהגו במנהג זה. ומכלל דבריו למדנו שאף ברמב"ם הוא מפרש כן, אע"פ שמשלשון הרמב"ם, כמו שהבאנו לעיל, משמע יותר שיש מנהג להקפיד לא לכפול².

¹ **הערת העורך:** לכאורה לא נראה לפרש כן מחמת הכפלת המשנה שם את חובת ההליכה אחר המנהג: "מקום שנהגו לכפול יכפול לפשוט יפשוט לברך יברך **הכל כמנהג המדינה**". גם ההדגשה בשימוש במלה "הכל" במשנה מלמד, שכל שלושת המנהגים המוזכרים שם 'קובעים'. ומצאתי במאירי (על המשנה שם) שג"כ משמע שהבין כך: "ועל דרך זה אמר שבמקום שנהגו לכפול אף בשאר פרשיות יכפול, ומקום שנהגו לפשוט אף מ'אודך' ולמטה יפשוט הכל כמנהג המדינה". משמע שיש כאן שני מנהגים 'קובעים', ולגבי שניהם פסקה המשנה "הכל כמנהג המדינה".

תשובת הכותב: לא הבנתי מה ראייה יש מלשון "הכל כמנהג המדינה", ודאי קאי על המנהג לכפול, ועל המנהג לברך, וגם על כך שאם אין מנהג, אין חיוב לכפול.

² **הערת העורך:** נלע"ד להציע הסבר אחר בדברי רבא, ובכך ליישב את תמיהותיו של הרב מיזל שליט"א, וממילא גם לא יהיה הכרח להסיק מסוגיא זו אם מדובר במנהג אחד או שניים. ישנם שני עניינים העולים כאן לדיון: א. עצם האפשרות להכפיל מלה או משפט, שלא כפי שמופיע בכתוב או בתקנת חכמים; ב. הליכה אחר המנהג ליחיד המתפלל עם הציבור. רבא בא 'לטפל' בענין הראשון, ומוצא במנהג הנוהג בזמנו רמז וסימן לכך שהמנהג הקדמון בקריאת ההלל היה שמתוך להכפיל את פסוקי ההלל (ואפילו חלקי פסוקים), ולשנות בכך מנוסח הכתוב. כך כותב האגרות משה (חאו"ח ח"ד סי' יח, המובא לקמן הערה 5 ע"י הרב מיזל שליט"א), שמההיתר שצייין פה רבא להכפיל פסוקי ההלל, משמע שבשאר דברים הרי זה מגונה לשנות מהנוסח שתיקנו חכמים (ועי' בהערה הנ"ל, ובהערת העורך עליה). [כדוגמא לבעיות נוספות הנוצרות ע"י כפילות זו יש לציין את דברי המאירי (סוכה לט א ד"ה כבר ביארנו במשנה), וז"ל: "יש שואלים, האין חולקים פסוק 'אנא ה' הושיעה נא' לשנים והלא לא התירו דבר זה אלא ללמד לתינוקות [דקיי"ל כרב – כל פסוקא דלא פסקיה משה, אנו לא פסקינן ליה" (תענית כז ב; מגילה כב א)]? ומתריצים בה, שלא נאמר כן אלא בתורה ובנביאים אבל בכתובים אין קפידא בדבר. וי"מ שפסוק זה מה שהותר לחלקו הוא מפני שלפי הדרש חלוק הוא מעיקרו וכמו שדרשו בפרק ערבי פסחים (ק"ט א) 'אנא ה' הושיעה נא' אמרוהו אחיו של דוד 'אנא ה' הצליחה נא' אמרו דוד בעצמו" (ועי' גם בתוס' סוכה לח ב ד"ה הוא אומר אנא). ועוד דוגמא יש להביא מהערוך לנר (סוכה

שם) שכתב – "דברכות (לג ב) אמר ר"ז האומר שמע שמע וכו' הא דאמר פסוקא פסוקא ותני לה ע"ש ופי' רש"י דמלה ומלה ותני לה ה"ז מגונה אבל לא משתקין ובפסוקא פסוקא משתקין. והתוס' בשם ר"ח פירשו איפכא, וגם הרמב"ם הל' קריאת שמע (פ"ב הי"א) פי' כר"ח, דבפסוקא פסוקא ה"ז מגונה ובמלה מלה משתקין. ולכן בהלל שתיקנו לכפול, מפני הטעמים שנזכרו לקמן בדברינו, לרש"י אם היו כופלים מלה מלה לא הי' ניכר דבכוונה נכפל מפני הטעמים הנ"ל אלא אדרבה הי' נראה מגונה כיון דבמלה לא משתקין לרש"י ולכן פי' דכופל כל פסוק וכיון דבשאר דברים משתקין שפיר הוי היכרא דרוצה לכפול בכוונה מדלא משתקין ל"י. אבל להרמב"ם לשיטתו הוי איפכא כיון דלדידי' רק בכפל מלה משתקין אם לא הי' כופל רק הפסוקי' לא הי' ניכר דרוצה לכפול אלא אדרבה הי' נראה מגונה ולכן פי' כל מלה כופל דבזה הוי היכרא מדלא משתקין ליה". (דך אגב יש להעיר, שלמדנו מערוך לנר זה חידוש גדול נוסף: משמע מדבריו שהדין של 'משתקין אותו' שייך בכל מקום, לא רק במקום שנראה כשתי רשויות, שהרי הוא מסביר בכך את רש"י והרמב"ם בהלל. לעומתו יעויין באגרות משה (תאו"ח ח"ב סי' כב, המוזכר לעיל במאמר) הסובר שאין 'משתקין אותו' חל אלא במקום שנראה כשתי רשויות). יהיה מאיזה טעם שיהיה, חזינן דבשאר מקומות אין היתר ואינו ראוי לכפול חלקי פסוקים ופסוקים שלמים ו/או לשנות מתקנת חכמים, ואילו בהלל מחדש רבא שמוטר הדבר בכל גווני, ואינו מגונה ואין משתקין אותו. כל זאת בנוגע לשאלה העקרונית אם בכלל מותר לכפול או לא, ועל כך מדבר רבא. אך רבא כלל לא מיירי במנהג עצמו המוזכר במשנה, ומורחב לקמן בגמ' (שם לט א) במח' תנאים (מה בדיוק היו כופלים, במקום שנהגו כן). בימי רבא לא נהגו לכפול שום דבר בהלל אלא נהגו לפשוט, מלבד המקומות הבודדים שמזכירים, והוא רק בכדי לשמר את המנהג המקורי, כדפרש"י, והערוך לנר המובא ע"י הרב מיזל שליט"א כאן. לעומת זאת המשנה דנה בהיבט אחר לגמרי: לאחר שידעינן שמוטר עצם הדבר לכפול, יש לברר מה דינו של יחיד המתפלל בבית-כנסת הנהג בדרך מסוימת – האם מחוייב הוא לנהוג כמו הציבור או שמוטר לו לנהוג כמנהג אבותיו וכדו' ועל כך פסקה המשנה ש"הכל כמנהג המדינה" – אין היתר לפרוש מן הציבור לכאן או לכאן. היינו שתמיד צריך לעשות כמו שהציבור באותו מקום נוהג, וכמו שנתברר בהערה הקודמת. לאור כל זאת, אין צורך לחפש במה דיבר רבא, כי הוא מתרכז בענין אחר לגמרי מהענין הנהג במשנה. לכן הלשון של רבא מדויקת "מכאן שאם בא לכפול כופל", היינו שיש היתר לעשות כן; אך כל זה בכפוף למנהג המקום, כבמשנתנו (ממילא ההיתר של רבא הוא למקום עצמו שנהג לכפול או ליחיד בביתו). על-פי כל זה, אין הכרח לדייק בערוך לנר, כפי שדייק הרב מיזל שליט"א, שכתב בדווקא "מקום שלא נהגו לכפול" ולא 'מקום שנהגו לא לכפול', כי בהקשר הדברים שם, הערוך לנר לא התכוון לדון מצד מנהג המקום, אלא ביאר את הנהגת בימי רבא, שכפול רק בתור סימן וזכר למנהג המקורי, ולכן לא נחית להסביר במדויק את שני המנהגים המקוריים (מקובלנו שאין לדייק באחרונים כפי שמדייקים בדברי הראשונים, בייחוד במקרה כזה, שהערוך לנר כלל לא מעלה אפשרויות שונות, ואין זה דינו כלל). ולכן אין כל קושי בכך שהוא מסביר כך גם את הרמב"ם, דלעולם מודה הערוך לנר, שכאשר נוהגים כבימי המשנה – יש לכפול או לפשוט כמנהג המקום דווקא.

תשובת הכותב: הערוך מאריך לצדד שרבא חידש לנו שמוטר לכפול חצי פסוק (בכתובים, או בפסוקים אלו דוקא). לא הבנתי איך הדבר נכנס בלשונו: שאם בא לכפול כופל, שהרי לא הזכיר אף ברמז מענין חצי פסוק, ורק אנו יודעים שהסימן הוא חצי פסוק, אבל ודאי לא זה משמעות דבריו, ובפרט אם לא בא ללמד כלל, אלא רק שפסוק זה יש בו טעם מיוחד להתיר. וגם לא מובן לי מה חידוש נמצא בזה, אם ידוע לנו שמוטר לכפול פסוק שלם, וכן שפסוק זה מותר לומר חצי ממנו, א"כ פשיטא שמוטר לכפול, ואם רבא להורות את עצם הדבר שמוטר לומר חצי פסוק, היה לו לומר כן, ולא לדון בכפילות. שם הערוך והביא את דברי הערוך לנר. בענין לא הבנתי מה רוצה להביא ולהוכיח משם. ועל כל פנים מדבריו מבואר היטב שהדיון הוא בכפל של פסוקים שלמים, או של מלים, ואין כל יחוד לחצי פסוק.

תוספת הכותב: כיון שכבר הובא הערוך לנר, אני מרשה לעצמי להוסיף כמה מלים. ראשית ודאי דבריו תמוהים ביותר, כמו שהעיר הערוך, שהאיסור לכפול פסוק הוא רק משום שנראה כשתי רשויות, ואינו ענין להלל. זו ועוד, ודאי אף לדעת הרמב"ם אין כופלים כל מלה בהלל, ודבר זה הוא אכן חוכא ואיטולוא בכל מקום ולא רק בק"ש. ובאמת לא היה בידו פהמ"ש מהד' קאפח, שם מבואר להדיא שכופל כל דבר ולא כל מלה, ובודאי גם רש"י מודה בזה שהרי כופלים בהלל חצאי פסוקים כדברי רבא, ואין כל מחלוקת בין הראשונים, ולחנם טרח הערוך לנר לדון שהיא מחלוקת ולהעמידה לשיטתם.

הערת הערוך: נלע"ד שאף אילו היה הערוך לנר רואה את מהדורת הרב קאפח לפיהמ"ש, עדיין היה עומד איתן על דבריו. שכן הערוך לנר מוסיף לדייק את הבנתו ברמב"ם גם מהיד החזקה: "וכן כתב גם כן בהל' חנוכה פ"ג (הי"א) שכופל כל דבר ודבר". משמע שהבין את הביטוי "כל דבר ודבר" – כל מלה ומלה. ואף אם יטען הטוען, שהבנתו זו נבעה מה'טעות' שהוטעה ע"י מהדורתו בפיהמ"ש, ואילו כן לא היה הערוך לנר מגיע להבנתו זו ביד החזקה. אכתי איכא גברא רבא דמסייע לערוך לנר בדעת הרמב"ם, והוא המאירי. שכן בפירוש המשנה הזו מצטט המאירי את דעת הר"ם (=הרמב"ם), בדיוק כפי שהיא מופיעה בפיהמ"ש המצוי – "כל מלה ומלה". אי לכך נצרכים אנו לטרחתו של הערוך לנר כדי להעמיד את מח' רש"י והרמב"ם אליבא דהמאירי.

המשך תוספת הכותב: ובעיקר הדבר שהו"א שייאסר לכפול, והוצרך רבא להשמיענו שמוטר, נלע"ד לצדד בביאור הענין, דיש להתבונן בטעם האיסור שכל פסוק שלא פסקו משה אין אנו פוסקים, מה טעם הדבר (ובאנציקלופדיה תלמודית, כרך כ, ערך 'טעמים' לא הובא לזה טעם). ונראה שהטעם הוא ע"פ המבואר בע' 'הירג ואל יעבור' (שם, כרך כב) ציון 193 מהי"ש, שאם שאלו גוי על דין מדיני התורה ואינו יכול להישמט ממנו, ואם יאמר לו את הדין יוכל לבוא לידי סכנה, אסור לו לשנות את הדין, שכל דבר ודבר מן התורה נקרא תורת השם, ואם הוא משנה מפטור לחיוב וכיוצא הריהו ככופר בכל התורה, ולכן צריך למסור נפשו על זה. ונראה שלא רק שינוי דין אסור, אלא כל שינוי בתורה, להראות כאילו כתוב בה דבר אחר מהכתוב בה באמת, אסור. והנה הבאנו בע' הנ"ל שי"ח, אבל נראה שגם הם מודים בגוף האיסור, אלא שלדעתם אינו ביהרג ואל יעבור. ומאחר שפוסק הטעמים הוא ממש מסיני, ע"ע 'טעמים', הרי שבכל מקום שפוסק פסוק שלא במקומו, הוא כמורה שיש שם הפסק, והיא מכלל עקירת התורה. ומעתה אפשר שכך הוא אף האיסור לכפול, שמורה כאילו כתוב הפסוק בתורה או בכתובים פעמיים, מה שאינו. והנה אם כנים אנו בזה, שוב אין כל מקום לפסקו של האגרות משה בענין שים שלום או חזנים הכופלים תיבות, דלא מיירי כלל בכתובים ובקריאה בתורה. ואכמ"ל.

בשו"ת הריב"ש (סימן קלג) הביא את המנהגים השונים שנהגו האמוראים לכפול בפסוקי ההלל, וכתב שם:

מה שאמר [השואל] לפי פירושו, דהלכה כרבי מחבירו, גם זה אינו מכוון, שאין לומר בזה הלכה, שהרי הדבר תלוי במנהג; וכי אסר רבי שלא להוסיף על כפילו? אלא רבי היה נוהג כך, ור"א נוהג להוסיף.

מבואר מדבריו, שאין לומר על התנאים, שהקפידו שלא להוסיף בכפילות הפסוקים. והנה אם נאמר שמנהג הוא להקפיד לא לכפול, מנין לנו שלא הקפידו התנאים שלא יכפלו יתר על מנהגם, הרי כשם שיש להקפיד במקום שנהגו לא לכפול שלא יכפלו כלל, כך יש להקפיד במקום שנהגו לכפול חלק מן הפסוקים, שלא להוסיף ולכפול את שאר הפסוקים. אלא נראה כמו שכתבנו, שאין מנהג שלא לכפול, אלא מנהג אחד הוא, לכפול, שיש נוהגים בו ויש שאינם נוהגים³.

ואכן, על סמך דברי הריב"ש כתב בשו"ת רב פעלים (ח"ד או"ח סי' יט):

הנה הגאון רבינו חיד"א ז"ל ביוסף אומץ סוף סי' כ כתב – מספר המנהיג ומדברי מהר"י ג' גיאת מוכח, שאין כופלים אלא עד "הצליחה נא"; וכן הוא מנהג עה"ק ירושלים ת"ו ועה"ק חברון ת"ו ומסתמא הכי נהוג בעה"ק צפת ת"ו עכ"ל ע"ש. אך אני נוהג לכפול עד הסוף; וזוכר אני שכן היה מנהג עט"ר מו"א זלה"ה, והטעם כי הנוהג לכפול עד הסוף אינו מפסיד בזה דאם אין בזה הכפל צורך, אינו גורע ח"ו.

הרי לנו שאע"פ שמנהג מקומו היה שלא לכפול את הפסוקים בסוף ההלל, נהג המחבר שלא כמנהג מקומו, והוסיף לכפול, בטענה שאין הכפל גורע, ולא חשש שמא יש לנהוג ככתוב במשנתנו שבמקום שנהגו לפשוט יש לפשוט. ובהכרח שהבין במשנה כמו שביארנו לעיל, שאין הכוונה שיש מנהג לפשוט וצריך להקפיד עליו, אלא רק שיש מקומות בהם אין מנהג לכפול⁴. כמדומה שגם בעל האגרות משה, המפרש שיש קפידיא שלא לכפול, לא נקט כן כדבר ברור, ולכן כתב שבמשנה "קצת" משמע כדבריו⁵.

הערת העורך: לפי הסברנו במשנה ובגמ' – פסקו של האגרות משה שריר וקיים משתי סיבות: א. כל הדין כאן הוא בנוגע לדברי רבא, הן בעצם ההיתר לכפול. אך לעולם יש להתחשב גם בפסק המשנה דמנהג המקום קובע, ולכן מצד זה אין לכפול גם בשאר דברים. ב. חידושו של רבא נצרך מכה כמה טעמים שונים (שפורטו לעיל) ולא רק מפני חלוקת פסוק לשניים. ממילא עדיין ייתכן ששייכת הבעיה לכפול גם בשאר דברים מחמת הטעמים האחרים.

³ **הערת העורך:** גם מכאן נלע"ד דאין כל ראייה להסברו של הרב מיזל שליט"א. כונת הריב"ש לומר, שרבי לא היה מקפיד אם היה בית-כנסת שאימץ לעצמו את מנהגו של ר' אלעזר בן פרטא והוסיף לכפול מ'אודך' ולמטה. אך לעולם היחיד הנמצא בבית-כנסת זה או אחר מחוייב לנהוג כמנהג המקום בין לכפול (וכמה שכופלים שם) בין לפשוט. וראה הערה הבאה.

תשובת הכותב: בגמ' הרי אמרו שרבי כפל ור"א הוסיף, ולדברי העורך ראוי היה לומר שבמקומו של רבי נהגו כך ובמקומו של ר"א נהגו כך, ובודאי פשטות הדברים שכ"א מהם נהג כך בעצמו.

⁴ **הערת העורך:** אף מכאן אינני רואה כיצד מוכח כדברי הרב מיזל שליט"א. הרי ה'בן איש חי', מחבר שו"ת רב פעלים, חי שבגדד, א"כ העדות שמביא בשם הרב החיד"א בדבר המנהג הנהוג בערים הקדושות בא"י אינו נוגע כלל למנהג במקומו שלו. אדרבה, יש להניח שבמקומו של ה'בן איש חי' נהגו כמותו (בייחוד בענייני נוסח התפילה, שכן כל נוסח עדות המזרח בימינו בא ממנו), שהרי הרב הוא המרא דאתרא, וצריכים כל הציבור לנהוג כהוראתו ומנהגותיו. ושמה כאשר ביקר ה'בן איש חי' בישראל נהג כמנהג המקום. ועוד יש להוסיף שמלשון השאלה ברב פעלים – "שאלה מעיר במביי..." ומלשון התשובה בסופה – "ואשר שאלתם...", נראה שהשאלה נשאלה בשם כל העיר (אא"כ נניח שהבן איש חי נהג להשיב לשואל יחיד בלשון רבים לשם כבוד, כנהוג המקובל היום במחוזות מסויימים). והיות וענין זה תלוי כל כולו במנהגים ולא בהלכה, לכן היה חשוב לרב פעלים להוכיח ממנהג אביו, שניתן לכפול עד הסוף, אע"פ שהמנהג בא"י לא היה כך. וממילא מתאפשר לאנשי העיר בומביי לנהוג כמוהו ג"כ.

תשובת הכותב: בדעת הרב פעלים, לא הבנתי מה תולה בו. ברור מאד מלשונו שהוא עצמו נהג נגד מקומו, וכמנהג אביו, ולא אמר שכך נהגו כל בני עירו ומה הדבר תלוי באביו דווקא. וגם דבריו הם תשובה לשואל מה לעשות, ומה ענין להכנס לזה שמנהג עירו כך או אחרת, הרי היה לו לדון רק במנהג בומביי. ובודאי היה לו להיזהר טובא לא לתת מכשול לפני השואל, ואיך אומר לו בפה מלא שאין כל רע בכפל, ואינו מציין שכוונתו רק אם כל בית הכנסת נוהג כן.

⁵ באגרות משה במקום אחר (חאו"ח ח"ד סי' יח) הביא הגר"מ פיינשטיין זצ"ל ראייה לדבר זה – שאין לכפול, בלשון אחר, וז"ל: "ועיין בסוכה (לח א) שאף באמירת הלל שהן פסוקים, אין לכפול מה שלא תיקנו לכפול שהוא בשאר פסוקים חוץ מ'אודך' ולמטה, דהרי מהלכתא גבירתא דשמעינן ממנהגא דהלילא איתא הוא אומר 'אנא ה' הצליחה נא' והן אומרים 'אנא ה' הצליחה נא' מכאן שאם בא לכפול כופל, דהוא על הפסוקים שמ'אודך' ולמטה, משמע דבמקום שלא אמרו לכפול אסור לכפול". ראייה זו אינה מן המשנה (שהרי הוא אינו מזכיר שם את המשנה ואת לשונה "לפשוט יפשוט"), אלא מסוגיית הגמ'. ואכן ראייה אלימתא היא, שאף בהלל חידושו הוא שרשאי לכפול, הרי שבשאר מילי אין לכפול. נמצא שודאי דברי מרן ז"ל שרירין וקיימין לדינא; אלא שאין הראיה מן המשנה, שבהלל כיון שרשאי לכפול אין מקום למנהג להימנע מכפילות, וכמו שצידדנו בפנים, ואין הראיה אלא מזה שנראה בגמ' שדווקא בהלל הותר הדבר, ולא בשאר מילי.

הערת העורך: הזינן שהאגרות משה למד את דברי רבא כדכתבתי לעיל, שבא לחדש עצם ההיתר לכפול פסוקים, שאינו מותר אפילו בהלל אלא רק מ'אודך' ולמטה, כ"ש שאסור הוא בברכות (מטעם משנה מהנוסח שתיקנו חכמים). ומובן גם מדוע נזקק הרב פיינשטיין זצ"ל לראיה זו בתשובה זו, ולא נסמך על מה שכתב בתשובה הראשונה הנזכרת לעיל, ללמוד מהמנהג במשנה.

ה. ההבנה העמוקה בלשון האנציקלופדיה

מה סבר עורך האנציקלופדיה? מצד אחד, אין לנו מקורות ברורים לאחד משני הצדדים בחקירתנו, כך שלא ניתן להביא מחלוקת בדבר, וגם אין להביא דעה אחת כעיקר, שאין דרכנו להכריע בדברים שנראים כשנויים במחלוקת. מאידך, נראה שהעורך נקט לעיקר את הדעה שמנהג אחד הוא, יש שנהגו בו ויש שלא נהגו. לכן העורך נמנע מלהביא את לשון הרמב"ם, שאע"פ שהיא בהירה יותר מלשון המשנה, יש בה כדי להראות שיש מקום שנהגו בדווקא שלא לכפול. מזה ראוי היה להימנע, בפרט אחרי שבערוך לנר, כמו שהבאנו, נראה שהבין אף ברמב"ם שאין כוונתו אלא למקום שלא נהגו לכפול. אם כן הובאה המשנה כלשונה; הקורא הרגיל יכול להבין את הדברים בשני אופנים, ממש כשם שבמשנה עצמה ניתן להבין בשני אופנים. רק חדי עין ועיון המורגלים בלימוד האנציקלופדיה, יבחינו שמקומם של הדברים רומז לאן הדעת נוטה, שכן אילו היתה הכוונה למנהג חדש, להקפיד שלא לכפול, היו דברי המשנה מתחלקים לשנים; וסופם, "לפשוט יפשוט", היה מובא רק לאחר הביאור והמיצוי של המנהג לכפול.

הנה הראינו לדעת, שאף בציטוט "פשוט" של משנה, מושקעים מחשבה ויגיעה לרוב.

שכן בתשובה זו מיירי ביחיד הטועה בתפילת הלחש שלו, ואומר 'שלום רב' בשחרית במקום 'שים שלום', האם מחוייב לחזור ולומר כראוי או לא. דבזה לא שייך מנהג המקום, כי אף אחד לא שמע, ולא חשיב שינוי מהמנהג. לכן הדיון שם הוא על עצם ההיתר לכפול, ומסיק ר' משה זצ"ל שאין לחזור כיון שאסור לכפול מלבד בהלל. ואילו בתשובה שהוזכרה לעיל, דן הרב פיינשטיין זצ"ל בחזון הכופל מילים תוך כדי חזנותו, דבזה שייך להוכיח ממנהג המדינה המוזכר במשנתנו, שאסור לו לעשות כן במקום שהציבור אינו כופל מילים אלו. ועיקר דברי ר' משה זצ"ל הוא ללמוד מהמשנה שכפילא מגונה בשאר דברים, וממילא זהו מנהג משמעותי שיש ללכת אחריו בכל מקום (שלא לכפול במקום שנהגו לפשוט), והוא למד זאת מעצם הקפידא של המשנה לא לשנות מן המנהג ובמקום שנהגו לפשוט אסור לכפול, דמשמע שזה מגונה לכפול, אחרת לא היה זה מנהג משמעותי שיש ללכת אחריו (עי' תוס' ב"ב ב א ד"ה בגויל זה נותן, דמוכח שלא כל מנהג 'קובע'). ואילו לדברי הרב מיזל שליט"א, קשה לדייק מהגמ' שרבא בא לחדש שכפילות מותרת דווקא בהלל ואילו בשאר מקומות אסורה, דלשיטתו ניתן היה לפרש שרבא משמיענו חידוש אחר – היינו את עצם הדבר דאין מנהג לא לכפול, אלא רק מקום שלא נהגו לכפול, ולכן הרצה לכפול יכול, ואין זה חשיב נגד מנהג המקום. ומניין לאג"מ ללמוד מכאן שהטועה ב'שים שלום', אינו חוזר, הרי שם אין קשר למנהגי המקום כי זה בלחש.

התשובה הכותב: כתב העורך שחזינו שהאג"מ למד ברבא כדבריו, ולא ידענא מאי קאמר. העורך כתב שרבא בא לחדש היתר לומר או לכפול חצי פסוק, והאג"מ – ובעצם הגמ', ואין בזה חולק ומפקפק – אומר שרבא בא לחדש שמותר לכפול, והיכן הוזכר שהדיון הוא דוקא בחצי פסוק. ומה שכתב בסוף דבריו שהאג"מ בא לדון לאסור כפל תיבות ע"י החזנים מצד מנהג המקום, כמדומה שאין לזה רמז בדברי האג"מ, ולעיקר הדבר שיש לילך אחר מנהג המקום אין צריך דיוקים, שודאי כך הוא הדין. אם כדברי העורך, היה צריך האג"מ לכתוב בלשון אחר, לדון אם כפל ופשיטות מילים חשוב מנהג, ולהביא ראיה ממשנתנו.